

VƏHDƏTİN DƏRKİ: HESSENİN MÜQƏDDƏS MƏSLƏKİ ŞƏRQ TƏCƏSSÜMÜNDƏ

Müdrilik bütün xalqlarda eynidir... İki, üç deyil, yalnız bir müdrilik vardır...

Çoxcəhətliliyinə görə hörmət etdiyim vəhdət cansızdır, boz, mücərrəd, nəzəri vəhdət deyil. O, oyun, ağrı və gülüş dolu həyatın özüdür...

Mənim dünyada hər şeydən çox, dərindən inandığım, hər məsləkdən müqəddəs sandığım – vəhdətdir, kainatın ilahi vəhdətidir və bütün əzablar, bütün şərq yalnız ona görə baş verir ki, biz, hər birimiz təmin ayrılmaz hissəsi olduğumuzu artıq hiss etmirik, “mən”imiz özünü çox uca tutur.

Hesse

Xülasə

XX əsrin görkəmli yazıçı-mütəfəkkiri, böyük humanist, Nobel mükafatı laureatı Herman Hessenin bütün yaradıcılığı dünyanın müxtəlifliyinin əsasında duran ilahi Vəhdət ideyası ilə aşlanmışdır. Bu ideya isə ona ilk dəfə Şərq, əvvəlcə hind, daha sonra Çin təəcəssümündə açılmışdır. Müəllif onun fəlsəfi düşüncələrini müsəlman Şərqinin böyük mütəfəkkirləri – Fəridəddin Əttar, İbn Ərəbi, Cəlaləddin Ruminin “vəhdət əl-vücut” ideyasının sufi təfsirləri ilə müqayisə edərək, Hessenin müdrikliyin Şərq və Qərbin bütün xalqlarında eyni olduğu və zaman hüduclarına sığmadığı haqqında ki fikrinin doğruluğunu əsaslandırmağa çalışır.

Açar sözlər: Hesse, müdrilik, ilahi vəhdət, müxtəliflik, həqiqət, Şərq, Qərb, bəşəriyyət, simvol, təəcəssüm

Giriş. Tarixdə harada və nə zaman yaşamlarından asılı olmayaraq, öz mədəniyyətləri çərçivəsində spesifik dünyaaqları və dünyaduyumu kimi başa düşülən Şərq və Qərbin vəhdətini təmsil edən, başqa sözlə, şərqli olub özündə Qərb ruhunu, qərbli olub Şərq ruhunu daşıyan, bu iki fərqli düşüncə tipinin dialoqunu yaradıcılıqlarında orijinal şəkildə gerçəkləşdirə bilən nadir insanlar həmişə olmuşdur. Dərin psixologizmi, fikir və obrazlarının simvolik, mistik örtüyü ilə seçilən «Siddharta», «Demian», «Çöl canavarı», «Şərq ölkəsinə ziyarət», «Muncuq oyunu» əsərlərinin müəllifi kimi tanıdığımız, XX əsrin məşhur siması, mütəfəkkir

yazıçı, böyük humanist, Nobel mükafatı laureatı Herman Hesse (1877-1962) məhz belə şəxsiyyətlərdəndir. «Mən musiqiçi olsaydım, çətinlik çəkmədən iki xətdən, iki tonallıqdan və not sırasından ibarət ikisəslili melodiyə yazardım, onlar bir-birinə uyğun gələr, bir-birini tamamlayar, bir-birilə mübarizə edər, bir-birinin şərti olar, hər halda, sıranın hər bir nöqtəsində bir-birilə ən sıx və ən canlı təmasda olardılar. Və notları oxumağı bacaran hər bir şəxs mənim ikili melodiyamı oxuya, daim hər bir tonda onun əks tonunu, qardaşını, düşməni, antipodunu görə və eşidə bildirdi» [1] – povestlərinəndən birində söylədiyi bu sözlərdə Hesse öz

* Fəlsəfə İnstitutu. Fəlsəfə elmləri doktoru. E-mail: arzuhacıyeva@mail.ru

həyat amalı ifadə etmişdir. O, əksliklərin mübarizəsindən doğan vəhdət ideyasını, özü də qeyd etdiyi kimi, notların olmasa da, sözlərin, fikirlərin vasitəsilə daim öz yaradıcılığında təlqin etməyə can atmışdır. Əslində, deyə bilirik ki, Hessenin bütün yaradıcılığının canı dünyanın müxtəlifliyinin kökündə duran ilahi Vəhdət ideyasıdır. Onun bu ideyasının dərkində Şərq fəlsəfəsinin təsiri, xüsusilə hind və Çin fəlsəfi hikməti və obrazlarının müstəsna rolu olmuşdur. Komparativ təhlil alman mütəfəkkirinin düşüncələri ilə müsəlman Şərqinin “vəhdətivücut” konsepsiyasının mənaca səsleşdiyini də aşkara çıxarmağa imkan verir. Məqalədə bu məsələlərə işıq salmağa çalışacağıam.

Yazıçı dünyanı dialektik şəkildə qavrayır. Onun fikrincə, əksliklər, «dünyanın böyük ziddiyyətləri» – materiya və ruh, xeyir və şər, işıq və qaranlıq, gözəllik və eybəcərlik, günahkarlıq və müqəddaslıq yalnız bir anlıq əkslik kimi görünür, əslində onlar aramsız və fasiləsiz olaraq bir-birilərinə keçir, bir-birinə çevrilirlər. Odur ki, Hessein hərəkətin son səbəbindənsə, hərəkətin özü, təşəkkülün nəticəsindənsə, təşəkkülün özü, hazır cavabdansa, sual daha çox maraqlandırır. Onun roman və povestlərində hazır həqiqətlər, həyat sınaqlarından çıxmağa kömək edən hazır göstərişlər, reseptlər tapa bilməzsən. Burada sirliləşmiş üsullarla iztirablardan doğan bir aydın həqiqət, oxucunun ona ürəkdən inandığı məqamda, tamamilə ona əks bir həqiqətlə inkar edilir. Və yeni yaranan həqiqət aydınlığı və inandırıcılığına görə əvvəlkindən qətiyyətlə geri qalmır. Bu bir-birini inkar edən həqiqətlərdən baş çıxarmağın yeganə üsulu onların hamısını eyni zamanda, olduğu kimi, necə var elə, qəbul etmək, məntiqi əksliklərin təxəyyüldəki ikiliyini aradan qaldırmaqdır. Mütəfəkkirin fəlsəfi dünyagörüşünün mərkəzində duran bu ideya onun bütün yaradıcılığından qızıl xətlə keçir, inikası hər bir əsərində görünür. Əyaniyyətə, 1959-cu ildə qələmə aldığı təkə elə bir “Çin əfsanəsi”ni [2, s.226-227], xatırlatmaq, zənnimcə, yetər.

Müdrək Men Se (əslində Men Se yazıçının təxəllüsü idi – Çin dilində “men” “yuxu”, “se” “görmək” deməkdir) haqqında bu əfsanənin məzmununu belədir: gənc rassamlar gərminin

yeni üsulunu sınamaq məqsədilə başı üstündə dayanmağı məşq edirdilər. Bundan Men Se xəbər tutur, özü də başı üstündə bir qədər durub, şagirdlərinə deyir: “Başın üstündə duranda dünyanı yeni cür və daha gözəl görürsən” [2, s.226]. Piri-ustad sözə xəsis imiş, şagirdlərini təlimlə deyil, daha çox öz həyat tərzi örnəkləri ilə təbiiyə edərmiş. Odur ki, ağzından çıxan hər bir kəlmə xüsusi dəyər kəsb edərmiş. Bu sözləri də dil-dən-dilə keçib məşhur olur. Yenilikçi gənclər ustadın onların təcrübəsini bəyəndiyindən çox sevinir, qürur duyub öyünməyə başlayırlar, qocalarsa heyrlənib əsəbiləşirlər. Tam bu arada ustadın daha bir kəlamı məlumdur: “Nə yaxşı ki, insanın iki ayağı var! Baş üstə dayanmaq səhhətə ziyandır, o vədə ki, yenidən ayaqların üstünə qayıdırsan, dünya ikiqat gözəl görünür” [2, s.226]. Bu sözlər artıq həm özlərini aldandırmış və ələ salınmış hiss edən gənc baş üstə durmaq həvəskarlarını, həm də möhtərəm şəxsləri hiddətləndirir. Möhtərəmlər deyirlər: “Men Se bu gün bir şeyi iqrar edir, sabahsa onun tam əksini. Amma iki həqiqət ola bilməz. İndi bundan sonra ağılı itirmiş qocanı kim ciddi qəbul edər?” Yenilikçilərin və hörmətli məmurların onun barəsində söylədiklərini ustada çatdıranda, o gülür. Şagirdləri izah etməsini xahiş edəndə, deyir: “Əziz oğullarım, gerçəklik mövcuddur və onu heç cür dəyişdirə bilməzsən. Amma həqiqətlər, yəni gerçəklik haqqında sözlərdə ifadə edilmiş rəylərsə saysız-hesabsızdır və onlardan hər biri haqlı olduğu qədər də haqsızdır” [2, s.227]. Şagirdləri onu nə qədər dilə tutub yalvarırlarsa da, o, bundan artıq heç nəyi izah etmir...

Hesse tez-tez deyirdi ki, Vəhdətə ondakı müxtəlifliyə görə hörmət edir. Şərq və Qərb arasında münasibətə də bu paradigma ilə yanaşırdı: onları barışdırmağa, onların bir-birinə bərabərliyinə inandırmağa çalışırdı. Şərq və Qərb müdrəkliyi, onun fikrincə, arasında həyatın fasiləsiz yırğalandığı, gah o, gah da bu tərəfə fasiləsiz hərəkətdə olduğu iki qütbü, dünyanın iki əsasıdır. Həqiqət də bu iki qütb arasında, daha dəqiq desək, onların canlı və sıx qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı əlaqəsindədir.

Maraqlıdır ki, Herman Hesseyə ilahi vəhdət ideyası əslində böyüyüb boya-başa çatdığı

xristian əhatəsindən deyil, qəlbinə daha yaxın olan Şərq düşüncəsindən, tərcümələr vasitəsilə tanış olduğu və mənimsədiyi, əvvəlcə qədim hind dini və fəlsəfəsindən, Budda və Upanişadların kəlamlarından (buna onun protestant-pietist valideynlərinin uzun illər Hindistanda yaşayıb missionerlik etməsi, hind mədəniyyətinə və dillərinə bələd olmaları və rəğbəti də təsir etmişdir), daha sonralar Çin müdrəkləri Konfutsi, Lao-tszının görüşlərindən açılmışdır. O, xristian həyat tərzinə və əxlaqına tamamilə zidd olan bu baxışları və bilgiləri sadəcə əxz etməmiş, yenidən dəyərləndirmiş, iki dünya müharibəsinin şahidi olmuş öz dövrünün, Avropanın, Almanyanın mürəkkəb fəlsəfi-siyasi problemləri ilə orijinal şəkildə əlaqələndirə bilmişdir.

Herman Hesse İslam Şərqində yaranan dini, mistik-fəlsəfi cərəyanlarla, sufilik və onun görkəmli nümayəndələrinin vəhdət əl-vücut haqqında təsəvvür-baxışları ilə, görünür, tanış olmamışdır, hər halda bu barədə irsində məlumata təsadüf etmərik. Lakin mütəfəkkirin hər yerdə vəhdət ideyasının fəlsəfi mahiyyətindən çıxış etməsi, onun dünyagörüşünü həmin baxışlara yaxınlaşdırır, onlar arasında ümumiliyi, həmahəngliyi aşkar etməyə imkan verir. Həmin bənzər mülahizələr özlərində tolerantlıq, humanizm ideyalarını ehtiva etməklə bir-birini tamamlayıb qüvvətləndirməsi baxımından da diqqət cəlb edir.

Həqiqətin özünə zühur yeri tapdığı bütün inancları bir-birinə bacı bilən Hesse din və kilsəyə təkə bir məsələdə – məhz onlara xas olan dözümsüzlük meylinə görə etirazını bildirirdi. O, istər xristianların, istərsə də müsəlmanların öz dinlərinin bütün ləyaqət və müqəddəsliyinə rəğmən, imtiyazlı, müstəsna hüquqa malik olması haqqında iddialarını qəbul etməzdi. Bu mənada, bir din kimi hinduizm üstünlük verirdi. Hesse məktublarından birində [5 fevral, 1923] Allaha aparan yollar axtarışındakı gərgin səylərindən söhbət açıb, təcridcən həqiqətin spesifik xristian formasına antipatiyasının azaldığını qeyd edərək yazır: “Bununla belə mən hind yoluna sadiq qaldım. Və ona görə yox ki, onu xristian yolundan yaxşı hesab edirəm, ona görə ki, xristianlığın özünəgüvəni, Paveldən başlayıb, bütün xristian teologiyasından keçib gələn

həqiqətə və Allaha inhisarçı sahiblik iddiası mənə xoş gəlmirdi...” [3, s.198] Hinduizm müfəkkirin məsləkinə daha uyğun idi, çünki özündə ən aqlaşmaz əkslikləri, bir-birilə qətiyyətlə uyşmayan fikirləri, ən ziddiyyətli ehtakam, ritual, mif və kultları əsasında birləşdirir. O, bunu, həmin dinin mahiyyətindəki – qəribli insan üçün anlaşılması müşkül olan – Allahın eyni zamanda həm transsendent, həm də immanentliyinə inamla əlaqələndirir.

Bu fikri fəlsəfəsinin əsasında Allahın ikili təbiətə malik olması haqqında müddəanın durduğu orta əsrlər sufi mütəfəkkiri Mühyədin ibn Ərəbinin yaradıcılığı da təsdiq edir. O da tolerantlığın qarçısı idi. Göstərirdi ki, hansı dinə etiqad etməsindən asılı olmayaraq, hər bir dindar öz inamında haqlıdır, səhvi yalnız məhz onun Allaha tam dolğunluğu ilə itaət bəsləməsinə əminliyindədir. Çünki bütün dinlərin – bütprəstliyin, xaçprəstliyin, iudaizmin və i.a. örtüyü altında Həqiqət gizlənmişdir. Bunu bildiyinə görə, o, fəxrli deyirdi ki, insanlar müxtəlif etiqadlar yaratmışlar, mən isə nəzərimlə onların hamısını əhatə edirəm.

Allahın həm transsendent, həm də immanentliyinin iqrarı məntiqi olaraq öz substansionallığında və zaman təzahüründə dünyanın ikili olduğu kimi insanın da ikili olması barədə konsepsiyaya gətirib çıxarır. İbn Ərəbi bunu poetik şəkildə belə ifadə etmişdir:

Mahiyət ikidir məndə: biri «O»dur (yəni Allah), biri «mən»,

Onda isə yoxdur ancaq məndə olan həmə «mən».

Amma təzahürü işıq saçır Onun məndə, Sanki bizik (Onun) ağzınadək doldurulmuş qədəhində [4, s.174].

Hesse isə bu təsəvvürü qədim hind fəlsəfəsindən əxz etdiyindən, ibn Ərəbinin insandakı «O» (yəni ilahi) adlandırdığı başlanğıc hindlilərin dili ilə Brahmana bərabər tutulan ilahi, əbədi Atman kimi, «bizim Allahda, həyatda, bütövədə, şəxssizdə, fəvqəşəxsə olan payımız» kimi səciyyələndirir. O yazır: «Hind nöqtey-nəzərincə, yəni Upanişadların və bütün buddizm qədəriki fəlsəfənin nöqtey-nəzərincə, mənim yaxınım təkə «mən kimi insan» deyil,

məndir, o, mənimlə nə isə eyni olandır, onu mənəndən, məni sənəndən ayırmaq yalandır, mayyadır. Bu təfsir, həmçinin yaxınına sevginin etik mənasını tamamilə ifadə edir» [2, s.219].

Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvi»sində məşhur bir hekayət Herman Hessenin bu sözlərinin məna məzmununa görə eyni olub, sevginin mahiyyətini parlaq poetik obrazda canlandırır. Mənzumədə deyilir: dostu yarının qapısını döyür: onun içəridən «kimdir» sualına: «mə-nəm» deyər cavab verir. «Çıx get, sən hələ yetişməmişən, yetkin olmayan mənimlə bir masada əyləşə bilməz», – deyər dostu qapını açmır. Bir il uzaq diyarlarda sərkərdən gəzib dolanıb, ayrılıq alovunda yandıqdan sonra yenə dostunun yaşadığı yerə qayıdıb qapını tıqqıldadır, «Kimdir, orada qapını döyən o özgə» sualına bu dəfə o, fikirləşib cavab verir: «Buradakı da sənəndən, sevgilim». «Əgər sən elə həmin mənəmsə, onda keç içəri, ey mən, amma iki mən üçün mənim mənzilim dərəcəlidir», – deyər dostu onu evə buraxır... Bu rəmzi məna daşıyan hekayəti, Hessenin insanda mövcud olan iki «mən» haqqında konseptindən çıxış etsək, belə də təfsir etməklə olar: dostunun qapısını döyən birinci halda «təkbəbüllü və səbirsiz «mən»»inə sonda «əbədi, sakit və səbirlə «mən»»i qalib gəlir.

İnsanın öz daxili aləmində həmin əbədi ilahi «mən» axtarışının çətinliyi, iztirablardan, ümitsizlikdən keçərək əldə edilməsi və onun vasitəsilə vəhdətə qovuşması ideyasına inam Herman Hessenin mistik, utopik «Şərq ölkəsinə ziyarət» povestinə də xasdır. İstər qədim hind, qədim Çin, istərsə də orta əsrlər sufilik fəlsəfəsinin, bütün mövcudatın öz əksliklərində əzəli Vəhdətin yalnız az müddətdə təcəssüm etmiş hissəcikləri olub, labüd olaraq Ona qayıdacaq-ları barədə ideyaları əsərdə XX əsrdə yaşayan qərblə qəhrəmanın – musiqiçi H.H.-nin dili ilə özünəməxsus bədii-fəlsəfi həllini tapır. H.H.-nin daxil olduğu qardaşlıq zəvvarların Şərq ölkəsinə zaman və məkan xaricində yürüş-səyahətini təşkil edir. Hessenin Şərq ölkəsi sadəcə bir ölkəni və ya coğrafi məkanı təmsil etmir, o, işığın çıxıb yayıldığı yer, mənbədir, ruhun əbədi can atdığı doğma ev, vətən, sübh, ilk başlanğıcdır. «O (yəni Şərq ölkəsi), hər yerdədir və heç yerdə deyil; və bütün zamanlar onda zama-

nın fəvqündə duranın vəhdətini təşkil edir» [5, s.36].

Bu yürüşün iştirakçıları gah qrup halında, gah da təklikdə müxtəlif məkan və zamanlardan keçərək öz yolları ilə gedirlər, onlardan hər birinin ürəyində öz şəxsi arzusu, istəyi, xəyalı olsa da (məsələn, H.H. səyahət zamanı «Min bir gecə»dəki şahzadə Fatmanı tapıb görməyi, mümkün olarsa, onun məhəbbətini qazanmağı arzulayır), onlar bir-birilə gizli bağlarla birləşən vahid axının şırnaqlarını təşkil edirlər, qəlblərində eyni ixtlası, eyni inamı, eyni əhdi daşıyırlar. Bu povest məna Fəridəddin Əttarin «Mən-tiq ət-Teyr» («Quşların söhbəti») poemasını xatırladır. Əttarin əsərində quşlar Simurq quşunu tapmaq üçün tərəddüd, şübhə və qorxularını rəf edərək min bir əziyyətlə sufi yolunun məqamlarını təmsil edən vadilərin üzərindən uçub keçərək sonuncu, fəna vadisində məqsədlərinə çatırlar, aydın olur ki, onların özləri elə Simurq quşu imişlər (farsca Si mürğ = otuz quş). Hessenin qəhrəmanının da Şərq ölkəsinə aparən yolda etdiyi səhvlərə, ondan sapmasına görə keçirdiyi mənəvi sarsıntı, əzablar onun saflaşmasına kömək edir: o, substansiyasının tədricən tamamilə öz əksliyinə – əsərin digər personajı, zəvvarların nökrəri və qardaşlığın gizli rəhbəri olan Leoya axıb süzüləcəyini, sonda təkcə Leonun qalacağını görür. Rəmz olan Leo isə əsərdə əslində xidmət etmək və ağılıq etmək əksliyini özündə birləşdirən ilahi başlanğıcı təmsil edir.

Hesseyə görə, heç bir təsvirdən, müqayisədən qorxmayan vəhdət ideyası zamanından asılı olmayaraq, bütün xalqlarda analoji rəmzlərdə təfsir edilmişdir. Mən də müqayisə vasitəsilə sufi düşüncəsi ilə bu təfsirlər arasında uyğunluğa diqqəti yönəltməyə çalışdım. Bütün bu deyilənlər, müqayisələr, zənnimcə, onun aşağıdakı sözlərindəki həqiqəti təsdiq edir: «bəşəriyyətin hər bir inkişaf pilləsində həqiqətə can atan insan üçün bundan daha mühüm və təskin edici bilik ola bilməz: irqlərin, dərindən rənginin, dil və mədəniyyətlərin müxtəlifliyi Vəhdətə əsaslanı, müxtəlif insanlar və mədəniyyətlər mövcud deyil, yalnız Bir Bəşəriyyət, bir Mənəviyyət mövcuddur» [2, s.224].

Nəticə. Herman Hesse dünyada yalnız bir müdrikiyin olduğuna əmin idi. Əmin idi ki, bu

müdrilik Şərq və Qərbin bütün xalqlarında eynidir və zamanla hüdüdlənir və onun qaynaqlandığı mənbə isə ilahi Vəhdətdir. Budda, Upanişadlar, Konfutsi, Lao-tsi, Fəridəddin Əttar, İbn Ərəbi, Cəlaləddin Rumi Hessenin aşındığı hikmət yalnız formaca, milli boyalar cəhətdən, obrazlar təsvirində, zahiri təzahürlərində fərqlidir, mahiyyətcə hamısı eyni həqiqətdən danışır, eyni həqiqəti xəbər verirlər. Bu müdrilik dünyada şərin, iztirabın, bədbəxtlik-

lərin kökünü bizim hər birimizin ilahi vəhdətin, təmin ayrılmaz hissəsi olduğumuzu unutmamızda görür, insanları dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq, birləşib əzablardan qurtulmağa dəvət edir. Zamanından asılı olmayaraq, bütün xalqlarda analoji rəmzlərdə təfsir edilmiş vəhdət ideyası heç bir təsvirdən, müqayisədən qorxmaz deyən, – Hessenin elə öz zəngin irsi bunu təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Гессе Герман. Курортник. Заметки о моем лечении в Бадене. <http://fb5.online/b/263143/read>
2. Восток – Запад. Исследования. Переводы. Публикации. Выпуск 1. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982.
3. Jürgen Below (Herausgeber): Hermann Hesse: Der Vogel kämpft sich aus dem Ei. Eine dokumentarische Recherche der Krisenjahre 1916-1920. Igel Verlag, Hamburg 2017.
4. Ибн Араби. Геммы мудрости (перевод с арабского) // А.В.Смирнов. Великий шейх суфизма (опыт парадигмального анализа философии Ибн Араби). М.: «Наука» (издательская фирма "Восточная литература"), 1993.
5. Гессе Герман. «Избранное». Сборник (перевод с немецкого). М.: «Радуга», 1984.

COGNITION OF UNITY: HESSE'S SACRED BELIEF IN THE INCARNATION OF THE EAST

Summary

All creativity of the outstanding writer-thinker of the XX century, great humanist, Nobel prize-winner Hermann Hesse is penetrated by idea of Divine Unity, laying on the basis of variety of the world. And for the first time this idea has been opened for him in its east embodiment, at first in Indian, later in Chinese incarnations. In the article the author comparing his cogitation with Sufi interpretations of idea "vahdat al-vujud" of the great thinkers of the Muslim East as Fariduddin Attar, Ibn Arabi, Jalaluddin Rumi, tries to show correctness of Hesse's thought that the wisdom in the East and in the West is same, also it has no temporary borders.

Key words: Hesse, wisdom, divine unity, diversity, truth, East, West, humanity, symbol, incarnation

ПОЗНАНИЕ ЕДИНСТВА: УБЕЖДЕНИЕ ГЕССЕ В ВОПЛОЩЕНИИ СВЯТОСТИ ВОСТОКА

Резюме

Все творчество выдающегося писателя-мыслителя XX века, великого гуманиста, лауреата Нобелевской премии Германа Гессе пронизано идеей божественного Единства, лежащей в основе многообразия мира. И эта идея впервые открылась ему в своем восточном воплощении, сначала в индийском, позже в китайском. Сравнивая его философские размышления с суфийскими интерпретациями идеи «вахдат аль-вуджуд» великих мыслителей мусульманского Востока – Фаридаддина Атгара, Ибн Араби, Джалаладина Руми, автор статьи пытается обосновать правдивость мысли Гессе о том, что мудрость у всех народов Востока и Запада одна и та же и она не имеет временных границ.

Ключевые слова: Гессе, мудрость, божественное единство, многообразие, истина, Восток, Запад, человечество, символ, воплощение